

BOŠNJACI I BOSNA

ogledanje na temu: ime, jezik i pismo, domovina, država

Ime. Složeno i dramatično političko stanje u kojem se bošnjački narod zatekao na prijelomu iz XIX u XX stoljeće, na jednoj, kao i ono u kojem se našao u posljednjoj deceniji XX stoljeća na drugoj strani, odredili su i udaljavanje od i povratak historijskom narodnom imenu. Obično se ideja bošnjaštva kao interkonfesionalne i nadnacionalne kategorije veže za austrougarsku vlast u Bosni i njenog ministra Benjamina Kallaya, a zapravo se zamisao o "Bošnjacima triju vjera" začela i rano doba života provela već potkraj osmanske vladavine. Pri tome je Kallayeva zasluga što je ovoj ideji "državne nacije" u Bosni pod okriljem Carevine ponudio i varijetet u vidu naizgled prihvatljivijeg bosanstva, što je dakako bilo neprihvatljivo za probuđene nacionalizme u Bosni pod budnim okom i nadzorom matica. Ponuđeno bošnjaštvo/bosanstvo, kao spasonosno rješenje za ublažavanje narastajućih nacionalističkih pritisaka, nije, dakle, bilo prihvaćeno od onih kojima je bilo nuđeno (Srba i Hrvata) i bilo je, ustvari, grubo odbačeno. Paradoksalan, ali logičan učinak ove prakse ogleda se u pojavi da su se od bošnjačkog "imena i pridjeva" udaljili i oni kojima je to historijski i praktično pripadalo - Bošnjaci, koji su pod vjersko kao etničko ime - Musliman - utekli ne samo zato što im je njihovo narodno ime bilo za neko vrijeme otuđeno i korišteno u političke svrhe, nego dodatno i zato što su uvidjeli da se svojatanju i asimilaciji od strane bosanskih Srba, kao pravoslavaca, te bosanskih Hrvata, kao katolika, mogu uspješno oduprijeti istrajavanjem na vjerskom razlikovanju, tj. ističući da su pripadnici islamske vjere - muslimani. U decenijama koje su slijedile Srbi i Hrvati u Bosni povezivali su bošnjaštvo - bez krivice Bošnjaka za to - sa unitarističkim nastojanjima, čijim su se žrtvama unaprijed osjećali. Sve izneseno uticalo je vremenom na sticanje omraženosti uz bošnjaštvo, što je u nacionalističkoj historiografiji za vrijeme Kraljevine SHS i kasnije Kraljevine Jugoslavije svjesno podržavano jer se na taj način pospješivao u Bošnjaka proces zaborava narodnog imena. Tako se dogodilo da Bošnjaci, u vrijeme nacionalnih i nacionalističkih previranja koncem šezdesetih godina XX stoljeća, nisu posegnuli za svojim historijskim imenom, kada im je uz državnu zaštitu omogućeno da se na popisu stanovništva izjasne kao zaseban narod, nego su se zadovoljili sa odranije stečenim vjerskim kao etničkim imenom (Musliman). Oživljavanje bošnjačkog narodnog imena u emigranatskoj publicistici te u vrijeme, koje prethodi prvim parlamentarnim izborima u BiH nakon završetka drugog svjetskog rata (konac osamdesetih), probudili su svijest u Bošnjaka samo do mjere da su na popisu stanovništva ondašnje Jugoslavije (1991) u ogromnoj većini svoj jezik označili bosanskim. Konačno, odsudan povratak Bošnjaka svom historijskom narodnom imenu desio se u toku odbrane od Agresije na R BiH, što je ozvaničeno na Prvom bošnjačkom saboru, s jeseni 1993. godine.

Jezik i pismo. Bošnjaci svoj maternji jezik odvajkada nazivaju bosanskim. Činjenica da su neki franjevački pisci u Bosni također nazivali svoj jezik bosanskim ne dovodi u pitanje kontinuitet pojave o kojoj je riječ i tiče se zajedničkog bosanskog okvira naroda koji stoljećima dijele isti životni prostor. S druge strane, ne ulazeći i raščlanjivanje ovog pitanja u hrvatskoj kulturi, ta pojava pripada prošlosti s obzirom na neupitnu odluku Hrvata u Bosni da svoj jezik označe kao hrvatski. Ni politička upotreba naziva za jezik, pri kraju osmanskog i tokom austrougarskog razdoblja u Bosni - koja je težila interkonfesionalnom i transnacionalnom značenju - ne osporava ustanovljeni kontinuitet. Današnja problematiziranja naziva bosanski za maternji jezik Bošnjaka te istrajavanja na tvrdnji da se naziv za jezik mora izvesti iz naziva za narod, a ne iz imena domovine - neutemeljena su i izvanlingvistička, zapravo: nacionalistička su i politikantska. Što se tiče pisma, u skladu sa ukupnim kulturnim tokovima u balkanskom i evropskom okruženju, većina Bošnjaka danas koristi latiničko pismo. U predislamskoj eri narodnog života Bošnjaka, u srednjovjekovnom razdoblju, zajednička sa ostalim narodima u Bosni bila su pisma: glagoljica i oblik ćirilskog pisma zvani bosančica ili bosanska ćirilica, dok se korištenje arapskog pisma u Bošnjaka, arabice ili arebice, za potrebe izražavanja na maternjem jeziku, proteglo ne samo tokom dugog osmanskog

razdoblja, kada je to pismo usvojeno i prilagođeno glasovnom sistemu bosanskog jezika, nego u manjoj mjeri i tokom austrougarskog razdoblja te slabijoj niti sve do drugog svjetskog rata. Uz prevladavajuću upotrebu latiničkog pisma, među Bošnjacima se za izražavanje na maternjem jeziku koristi danas ćirilica još u Sandžaku, Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji.

Odnos bosanskog jezika prema hrvatskom i srpskom u Bosni i šire (u kojem slučaju treba dodati crnogorski) u znaku je neosporne činjenice da riječ o jezičkim standardima koji imaju zajedničku osnovu, ali i mnoge osobenosti u svakom od nacionalnih tokova: u narodnim govorima, u usmenoj i pisanoj književnosti, u nauci, u pisanim dokumentima, u različitim vidovima svakidašnje prakse. U odnosu na hrvatski i srpski, bosanskom i crnogorskom u znatnijoj mjeri nedostaju gramatički i normativno-pravopisni priručnici kojim bi se uredilo i discipliniralo korištenje jezika na razini i zajedničkog i posebnog. U trezvenom pristupu ovom pitanju, bosanski jezik ne treba vještački odvajati od onog što je zajedničko i zapravo nezamjenjivo, niti treba zatajiti ono što je nedvojbeno osobeno i posebno, na bilo kojoj od mogućih razina: fonetsko-leksičkoj, morfološkoj ili sintaktičkoj. Slikovita izreka kojom relativiziraju razlike i upečatljivo kazuje o prepletenosti u jezičkom izrazu Srba i Hrvata, koja glasi: "Srbin ima kuću i u kući domaćicu, a Hrvat ima dom i u domu kućanicu!", može se - za potrebe ukazivanja na zajedničku jezičku osnovu i spomenutu prepletenost te ponekad na složene međuodnose, i onome što je zajedničko, i u onome što je posebno - prikazati proširenje iskaza koji bi mogao glasiti, bez umišljanja da je sve zakovano dokraja: "Srbin ima kuću i u kući domaćicu, Hrvat ima dom i u domu kućanicu, a Bošnjak ima kuću i dom i na domu domaćicu!" Razuman pristup pri uređivanju bosanskog jezičkog vrta vodiće računa o utemeljenoj i skladnoj ravnoteži, kako onog zajedničkog u jezičkom izrazu (sa komšijama i susjedima), tako i onog posebnog. U poslovima oko uređivanja bosanskog jezika - uređivanja koje je u toku, kao i onome koje tek predstoji - "borba za razlike" u odnosu na jezički izraz komšija i susjeda, besmislena je i predstavlja gubitak vremena za bošnjačku kulturu, opterećenu brojnim nasušnim potrebama. Domovina.

Domovina. Domovina Bošnjaka su sve one zemlje u kojima oni čine starosjedilačko stanovništvo. U tom smislu Bosna ima središnji značaj, ali su domovinske zemlje za Bošnjake još Crna Gora i Sandžak, dok su ostali prostori bivše jugoslavenske državne zajednice - Srbija, Kosovo, Makedonija, Hrvatska i Slovenija - na različite načine za njih zemlje iseljenja. Današnje prisustvo u nekim od spomenutih prostora u vezi je sa iseljavanjem Bošnjaka u Tursku, koje je općenito bilo najmasovnije za bošnjački narod i u neujednačenim talasima odvijalo se čitavo jedno stoljeće - od austrougarske okupacije Bosne (1878) do sedamdesetih godina XX stoljeća. Veće i manje skupine Bošnjaka koje danas žive u Makedoniji i na Kosovu uglavnom su potomci onih bošnjačkih porodica koje su se tu zaustavile u nemogućnosti da se domognu Turske. U gastarbajterskom kretanju, koje je od kraja šezdesetih godina XX stoljeća bilo zahvatilo bivšu Jugoslaviju i u neujednačenom intenzitetu trajalo do njezina kraja, najvažnija od zapadnoevropskih zemalja iseljenja za Bošnjake postala je Njemačka. Ta okolnost pridonijela je da se u razdoblju velikih progona i izbjeglištva Bošnjaka, u vrijeme Agresije na R BiH (1992-1995), u Njemačkoj nađe najveći broj pripadnika bošnjačkog naroda, koji su tada potražili utočište i u nizu drugih evropskih i prekookeanskih zemalja. Danas Bošnjaci žive, u većim ili manjim skupinama, u nekoliko desetina država u svijetu, kao davnašnji iseljenici, jučerašnji gastarbajteri ili skorašnji prognanici i izbjeglice. Općeprihvaćena je procjena da broj Bošnjaka koji danas žive širom svijeta premašuje broj onih koji žive u domovinskim zemljama.

Država. Najraniji državno-pravni okvir u kojem su Bošnjaci živjeli jeste Bosansko kraljevstvo. Nakon prodora Osmanlija u Bosnu i propasti Bosanskog kraljevstva (1463), državno-pravni okvir u kojem će Bošnjaci provesti dulje od četiri stoljeća postaje Osmansko carstvo. Padom Bosne pod osmansku vlast Bošnjaci su postali jedan od naroda u mnogoljudnoj i višenarodnoj svjetskoj imperiji, koja se na vrhuncu svoje moći prostirala na tri kontinenta (Azija, Afrika, Evropa). Bošnjaci su, kao muslimani, uživali određene povlastice u Osmanskom carstvu kao islamskoj državi - učestvovali su u vlasti i obavljali najviše vjerske, vojne i upravne dužnosti, izuzimajući mjesto sultana - ali je temeljna nepogodnost za njih bila sadržana u okolnosti da je ideja narodne

samosvojnosti bila prigušivana i konačno zatumljena, što je imalo dugoročne nepovoljne posljedice, sadržane u zakašnjelom nacionalnom buđenju u odnosu na komšije i susjede u Bosni (Srbe i Hrvate). Austrougarskom okupacijom Bosne i Hercegovine, mijenja se i državno-pravni okvir za Bošnjake, koji će narednih četrdeset godina provesti kao podanici Austrougarske carevine, u kojoj je Bosna i Hercegovina bila "corpus separatum". I bez obzira na nepovoljnu činjenicu udaljavanja od narodnog imena, za Bošnjake su se u društvenom životu u austrougarskom razdoblju počeli odvijati neki procesi koji su bili od značaja za nacionalno osvješćivanje (borbe u Bosanskom saboru, osnivanje političkih stranaka, pokretanje političkih listova, borba za vjersko-prosvjetnu i vakufsko-mearifsku autonomiju i sl). Položaj Bošnjaka u tri navedena državno-pravna okvira bio je svaki put drukčiji, počevši od temeljne, vjerske razine: bosanski krstjani u srednjovjekovlju, jedan muslimanskih "milleta" tokom četiri stoljeća pod Osmanlijama (1463-1878), muhamedanci (muhamedovci, muslomani, muslimani) pod habsburškom krunom, tokom četiri desetljeća austrougarske vladavine (1878- 1918). Razdoblje osmanske vlasti može se označiti i kao vrijeme u kojem su okolnosti pogodovale potiskivanju svijesti o narodnosnoj samosvojnosti - pri čemu nije od važnosti da li se radi o stvarnom ili hinjenom previđanju narodnosne samosvojnosti Bošnjaka od strane Osmanlija. U svakom slučaju, teško bi se moglo govoriti o smišljenoj antibošnjačkoj državnoj politici Osmanlija. Spontana je reakcija Porte, a ne posljedica sistemski razvijene smišljene politike, kada se iz Stambola guši Pokret za autonomiju Bosne pod vođstvom Husein-kapetana Gradaševića, kojem sa Porte biva uskraćeno ono što se u isto vrijeme daje knjazu Milošu Obrenoviću. S druge strane, u austrougarskom razdoblju izvjesno je provodena smišljena, ali vješto prikrivana državna protivbošnjačka politika, koja se bjelodano pokazuje u sračunatom i lukavom poticanju pokreta iseljavanja Bošnjaka u Tursku te pokrivanja prozelitističkih akcija katoličkog klera. I dok je u austrougarskom razdoblju državna politika s obzirom na Bošnjake bila prikriveno protivbošnjačka, u vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (kasnije Kraljevine Jugoslavije) takvo usmjerenje vlasti bilo je manje-više otvoreno. Otimačina bošnjačke zemlje pod državnim nadzorom (agrarna reforma, čija je oštrica bila uperena protiv bošnjačkih zemljoposjednika) te osiromašenje i društvena skrajnutost Bošnjaka bili su uzeli takve razmjere da nije bila pretjerana slikovita izjava jednog tadašnjeg bošnjačkog političara koji je primijetio da je njegovom narodu ondanja vlast otela sve, osim ponosa (Džafer-beg Kulenović). Ipak, vještim taktiziranjem u parlamentarnom životu, bošnjački politički poslanici (prije svih Mehmed Spaho) uspjeli su održati kontinuitet posebnosti Bosne kao cjeline u ondašnjoj jugoslavenskoj državnoj zajednici sve do šestojanuarske podjele zemlje na banovine. Protivbošnjačka praksa društveno-političkih struktura Kraljevine Jugoslavije dovela je u predvečerje drugog svjetskog rata Bošnjake kao narod u krajnje nezavidan položaj. Pronicljivi politički analitičar tadašnjeg stanja Bošnjaka. Suljaga Salihagić je u brošuri *Mi bos. herc. muslimani u krilu jugoslovenske zajednice* duhovito ustanovio kako su Bošnjaci u to vrijeme, što se tiče državnih službi, napredovali jedino kao podvornici. Protivbošnjačka praksa nastavila se i u novom državno-pravnom okviru, u Federativnoj narodnoj republici Jugoslaviji, usprkos činjenici da su Bošnjaci u antifašističkoj djelatnosti te u borbi za oslobođenje zemlje od "okupatora i domaćih izdajnika" dali nemjerljiv doprinos. Uz raniju "tursku krivicu" (napuštanje "vjere pradjedovske" i pristajanje uz "okupatore" Turke) na Bošnjake je stavljena dodatna hipoteka zbog njihovog učešća - u toku drugog svjetskog rata - u upravnim i vojnim strukturama fašističke tvorevine poznate kao Nezavisna država Hrvatska (kao državni činovnici, politički poslanici i domobrani), kao i u nekim vojnim jedinicama u sklopu Trećeg Rajha (SS "handžar-divizije"), mada je istovremeni bošnjački antifašistički doprinos, i u političkoj djelatnosti (muslimanske rezolucije, protiv progona Srba, Jevreja i Cigana), i u oružanoj borbi, bio mnogo značajniji. Ipak, zahvaljujući zaokruženom državnom školskom sistemu, Bošnjaci su - sada već u Socijalističkoj federativnoj republici Jugoslaviji - dočekali bolje dane i došlo je do prave kadrovske eksplozije bošnjačkih stručnjaka u nizu područja, te izrastanja vrhunskih znanstvenika, umjetnika i sportaša, što se dobrim dijelom može dovesti u izravnu vezu sa radom Univerziteta u Sarajevu, kao i niza znanstvenih ustanova (brojni instituti različitog usmjerenja, ANUBiH). Taj bošnjački uspon na jugoslavenskom planu u području umjetnosti najavila je pojava dva vrhunska književna djela u istoj godini (1966), tj. Selimovićeva romana *Derviš i smrt* te Dizdareve pjesničke

zbirke *Kameni spavač*, što će biti nastavljeno drugim djelima istih, kao i novih, mladih autora (Susić, Ibrišimović, Sidran, Horozović) te prošireno likovnu umjetnost (Berber, Hozo, Zec, Tikveša, Dragulj) i film (Kusturica) Sve je to doprinosilo jačanju "republičke državnosti" i vodilo zabrinutosti nosilaca nacionalističkih pretenzija prema BiH, koje će se - i sa najbližeg istoka i sa najbližeg zapada - na najgrublji način obznaniti, iako ne istovremeno, u vrijeme agresije na RBiH (1992-1995). Činu agresije prethodilo je priznavanje Bosni i Hercegovini prava na osamostaljenje (Badenterova komisija), što je s obzirom na ondašnje (ne)prilike i nedovoljnu pripremljenost probosanskih snaga za otpor - podrazumijevalo posluženje ove zemlje i njezinih građana na krvnički pladanj: R BiH bila je pokošena, a da se zapravo nije ni uspjela uspraviti na noge. Bio je vidljiv vanjski pokazatelj o postojanju države (međunarodno priznanje u UN, uz evidentiranje agresije, a u međunarodnoj javnosti i genocida protiv Bošnjaka). U takvim okolnostima, dramatičnoj zbilji nedoraslo (SDA)bošnjačko vodstvo, kao domaćin na prostoru ostatka Bosne, nepovratno je trošilo politički kapital vlasništva međunarodno ovjerene tapije na R BiH kao državu, pristajući na pregovore sa SDS i HDZ-HVO krvnicima, te praveći se da ne vidi ili čak pospješujući unutaraje rastakanje ionako nejake multietničnosti vojske, policije i državnih struktura. U takvom razvoju događaja, nakon uvođenja kroz Ženevu i Vašington, uslijedio je Dejton, gdje su predstavnici R BiH konačno na karti ozvaničili ono što su u ranijim pregovorima - priznajući RS - već i najavili, tj. teritorijalno razgraničenje unutar Bosne i Hercegovine, gdje su se u historijskim granicama te zemlje našli sadržaji bez primjera u državno-političkoj praksi u današnjem svijetu: jed republika i jedna federacija, pri čemu učesnici u federaciji (pola)Bosni Hercegovine do dana današnjeg imaju različito mišljenje o pitanju karaktera federacije: jedni tvrde da je to federacija kantona, a drugi da je to federacija naroda. Da stvar bude gora, to dejtonsko rahitično čedo nikad nije ni prohodalo, ni na razini (na geografski pojam svedene) Bosne i Hercegovine, niti na razini federacije (gdje, bez obzira na promjene imena i taktiku, ne prestaje djelovati para-državica u kao-federaciji, Herceg-Bosna). Tako se Bošnjaci godinama nalaze u paradoksalnoj situaciji da, polazeći od nečega čega zapravo nema (federacija), govore o nečemu što ne postoji (državnost), pokušavajući to povremeno i obilježiti. Cinično raspoloženi analitičari federalne političke zbilje vide u tom stanju i kaznu za Bošnjake, koji su u predizbornoj kampanji vezali zastave sa slabijim od moguća dva partnera u Bosni, koji se već ranije dogovorio sa jačim. Ili: Bošnjaci su zbog svoje političke lakovjernosti kažnjeni da žive u kao-entitetu te da se odatle bore za državu Bosnu i Hercegovinu sa onima koji ju zapravo neće. Poražavajuće za Bošnjake jeste saznanje da je njihovo političko vodstvo licemjerno govorilo o jedinstvenoj Bosni, a u isto vrijeme - tj. od Lisabona i prije do Dejtona i poslije - radilo na njezinoj podjeli. Po tome su Bošnjaci zaista jedinstven narod u svijetu: dok su drugi ginuli i političkim sredstvima borili se da steknu državu, oni su to isto činili na putu razgradnje državno-pravnog okvira koji ih je mogao voditi izgradnji države. Ideja vodilja kratkovide političke pameti koja razmišlja na slijedeći način: Mi to nećemo tražiti (državno-pravna jedinica za svaki od tri naroda u Bosni), ali ćemo to ipak dobiti, jer to drugi odlučnije i upornije traže i međunarodna zajednica će to konačno odobriti da bi bio mir u Bosni - preskupo je koštala Bošnjake, jer danas, umjesto u normalnoj državi, žive na vjetrometini, u neograđenoj i nezaštićenoj zemlji predaka, koja je svačija i ničija: svačija je kada treba uvesti šta ko želi i to prodati jadnicima koji je nastanjuju, ili kada treba iz nje izvesti ono što se želi (uključivši i ono najvrednije: mladost, i to najbistriju i najpametniju); ničija je kada treba u nju ulagati, osim ako se radi o ulaganju koje se odnosi na (kratkoročne ili dugoročne) interese ulagača. Bošnjaci danas u svijetu u sređenim državama žive samo kao (jučerašnji) gosti-radnici ili (jutrošnji) prognanici. U domovini Bosni nemaju državu, a kako rade - neće je ni imati.

LITERATURA

- Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, Što misle muhamedanci u Bosni, Sarajevo 1886;
- Isti, Budućnost ili napredak muhamedovaca u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1893;
- Safvet-beg Bašagić, Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine. (Od g. 1463.-1850.), Sarajevo 1900;

- Antun Hangi, život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1906;
- Vladimir Ćorović, Mehmed-beg Kapetanović. Književna slika, Sarajevo 1911;
- Safvet-beg Bašagić, Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti, Sarajevo 1912;
- Blašković, Sa Bošnjacima u Svjetskom ratu, Beograd 1939;
- Suljaga Salihagić, Mi bos. herc. muslimani u krilu jugoslovenske zajednice, Banja Luka 1940;
- Salim Ćerić, Muslimani srpskohrvatskog jezika, Sarajevo 1968;
- Atif Purivatra Nacionalni i politički razvitak Muslimana. (Rasprave i članci). Sarajevo 1969;
- Smail Balić, Kultura Bošnjaka. Muslimanska komponenta, Wien 1973;
- Muhamed Hadžijahić, Od tradicije do identiteta. (Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana), Sarajevo 1974;
- Atif Purivatra, Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca Sarajevo 1974;
- Mustafa Imamović, Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914., Sarajevo 1976;
- Kasim Suljević Nacionalnost Muslimana između teorije i prakse, Rijeka 1981;
- Enver Redžić Muslimansko autonomaštvo i 13 SS divizija. Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh, Sarajevo 1987;
- Enes Pelidija, Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699-1718, Sarajevo 1989;
- Muhsin Rizvić, Između Vuka i Gaja, Sarajevo 1989; Bosna i bošnjaštvo Zbornik radova , Sarajevo 1990;
- Muhamed Hadžijahić, Porijeklo bosanskih Muslimana Sarajevo 1990;
- Alija Isaković, O "nacionaliziranju" Muslimana, Zagreb 1990;
- Senahid Halilović, Bosanski jezik, Sarajevo 1991;
- Dževad Jahić, Jezik bosanskih Muslimana, Sarajevo 1991;
- Atif Purivatra, Mustafa Imamović, Ruzmir Mahmutćehajić, Muslimani i bošnjaštvo, Sarajevo 1991;
- Zbornik radova o Mehmed-begu Kapetanoviću Ljubušaku, Sarajevo 1992;
- Ibrahim Kajan, Zavodjenje Muslimana. (Budi svoj!), Zagreb 1992;
- Alija Isaković, Rječnik karakteristične leksike u bosanskom jeziku, Sarajevo 1992;
- Nijaz Duraković Prokletstvo Muslimana, Sarajevo 1993
- Bosna, bošnjaštvo i bosanski jezik Zbornik referata sa Osnivačke skupštine Matice Bošnjaka, Zurich/Wuppertal 1993;
- Noel Malcolm, Bosnia-A Short History, London 1994;
- Muhsin Rizvić, Panorama bosnjačke književnosti, Sarajevo 1994;
- Đenana Buturović, Usmena epika Bošnjaka, Sarajevo 1995;
- Lamija Hadžiosmanović i Emina Memija Poezija Bošnjaka na orijentalnim jezicima, Sarajevo 1995;
- Munib Maglajlić Usmena balada Bošnjaka, Sarajevo 1995;
- Muhsin Rizvić, Bosanski Muslimani u Andrićevo svijetu, Sarajevo 1995;
- Ahmed S. Aličić, Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine; Sarajevo 1996;
- Šaćir Filandra, Bošnjaci i Moderna, Sarajevo 1996;
- Mustafa Imamović, Bošnjaci u emigraciji, Monografija Bosanskih pogleda, Sarajevo 1996;
- Isti, Historija Bošnjaka, Sarajevo 1996;
- Vera Kržišnik-Bukić, Bosanska identiteta med preteklostjo in prihodnostjo, Ljubljana 1996;
- Munib Maglajlić, Programski ciljevi Bošnjaka u kulturi, Sarajevo 1996;
- Hajrudin Numić, Bošnjaštvo i bosanstvo. Sarajevo 1996;
- Muhsin Rizvić, Bosna i Bošnjaci, jezik i pismo, Sarajevo 1996;
- Šaćir Filandra, Bošnjačka politika u XX stoljeću, Sarajevo 1998;
- Ibrahim Kajan, Bošnjak na Trgu bana Jelačića, Zagreb 1998;
- Simpozij o bosanskom jeziku (Zbornik radova), Sarajevo 1999;

- Andrić i Bošnjaci. Zbornik radova - Bibliografija, Tuzla 2000;
- Mustafa Imamović, Bošnjaci. Bosniaks, Sarajevo 2000;
- Zija Sulejmanpašić, 13. SS divizija "Handžar": istine i laži, Zagreb 2000;
- Koje ko u Bošnjaka, Sarajevo 2000.

<http://www.diwanmag.com.ba/main.html>